

Салих СЕЛИМОВИЋ, професор

Кладница - Сјеница

НЕКА РАТНА И ДРУГА ЗБИВАЊА НА СЈЕНИЧКО-ПЕШТЕРСКОЈ ВИСОРАВНИ У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Сјеничко-пештерска висораван, а посебно простор од планине Јавора па преко Кладнице до Сјенице и даље у долину реке Лима, заправо у Црну Гору, представљао је важан геостратешки и војни правац. Посебно је било важно да се на Јавору изнад Кладнице што дуже задржи продор далеко и бројно и технички надмоћније аустроугарске војске како би се долином Лима омогућило организовано повлаћење српске војске према Албанији, тј. до обале Јадранског мора, заправо Медуанског залива, Драча и Валоне. Борбе у овом крају су трајале од почетка рата до 19. новембра 1915. године, а окупација до половине октобра 1918. године. Под окупацијом се живело веома тешко због округне окупаторске власти (шиканирање, интернације, стрељања), честих и пљачкашких реквизиција, тешких зима, гладних година и многих заразних болести, али и деловања комита и одметника и из муслиманске и српске популације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сјеничко-пештерска висораван, Аустроугарска, борбе, реквизиције, интернације, ђурумлије, комите, глад, болести.

Први светски рат је почео објавом рата Србији 28. јула 1914. године. Атентат припадника организације „Млада Босна“ на аустроугарског престолонаследника надвојводу Франца Фердинанда је био одговор на све учесталије вербалне и војне претње Србији како би се спречило жељено уједињење наших земаља.¹ Аустроугарска и кајзеровска Немачка искористиле су овај атентат припадника „Младе Босне“ као повод за одавно припреман обрачун са Енглеском, Француском и Русијом.² У сфери непосредних геополитичких и империјалних интереса Аустроугарске налазила се Краљевина Србија која је била препрека даљој пенетрацији у унутрашњост Балкана и избијању на Егејско мора (Солун) као и према Блиском истоку.³ Аустроугарска се послужила ултиматумом за који је знала да га Србија као суверена земља не може прихватити и то је искористила за објаву и почетак рата против Србије и Црне Горе. Ратне операције су вођене половином августа (Церска битка) и септембра (Колубарска битка) 1914. године. И поред велике надмоћности у људству, техничкој и борбеној опремљености аустроугарске војске Србија је успела да у сјајним биткама на Церу, Колубари и Суворору нанесе непријатељу тешке поразе. После тих сјајних победа је настао период ни рата ни мира или неког релативног замишља до јесени 1915. године. Тада ће Аустроугарска и Немачка склопити Војну конвенцију са Бугарском створивши план напада на Србију. Немачки цар Виљем је генералу

¹ Атентат је извршио омладинац Гаврило Принцип у Сарајеву 28. јуна 1914. године.

² Организација „Млада Босна“ је имала за циљ ослобођење и уједињење наших земаља. Окупљала је средњошколску, студентску и другу омладину. У организацији је највише било Срба па муслимана.

³ Аустроугарска је имала свој познати програм *Drang nach Osten*, тј. продор на Исток.

Августу фон Макензену тада издао кратку наредбу: „Српску војску одлучно поразити, успоставити и одржавати везу преко Београда и Софије са Цариградом“.⁴ Пред сам напад Немачке 1.армије на Србију фелдмаршал Макензен се обратио својим војницима следећом поруком: „Војници, ви не полазите на италијански, ни на руски или француски фронт. Ви полазите у борбу против новог непријатеља-опасног, жилавог, храброг и оштрог. Ви полазите на српски фронт- на Србију, а Срби су народ који воли слободу и љуби своју отаџбину, који се боре и жртвују до последњег. Пазите да вам овај мали непријатељ не помути славу и не компромитује успехе славне немачке војске“.⁵

Удружене снаге тих савезника су успеле да присиле српску војску на повлачење у тзв. активној одбрани. Главнина српске војске, Влада и краљ су се преко албанских планина повукли на острво Крф почетком 1916. године.⁶ Када се српска војска опоравила била је пребачена на Солунски фронт. У септембру 1918. године јединице српске војске су пробиле овај фронт и уз извесну помоћ својих савезника ослободиле Србију и Црну Гору као и остале наше земље од окупатора. Рат се завршио победом савезника: Француске, Енглеске, Италије, САД и Србије 11. новембра 1918. године, а уговор о миру склопљен је у Версају 28. јуна 1919. године.⁷

Почетак рата је у сјеничком крају примљен различито код Срба и једног дела муслимана. Срби су се масовно одазвали на мобилизацију са жељом да одлучно бране земљу од агресора. И они за борбу

⁴ Генерал фон Макензен је немачки генерал, касније фелдмаршал, који је био главнокомандујући војних снага које су нападе Србију крајем 1915. године.

⁵ В. Суботић, *Нововарошки крај кроз историју од неолита до 1941*, Нова Варош 1991, 212.

⁶ У бројној литератури је та ситуација описана као српска Голгота.

⁷ У историји је познат као Версајски уговор.

способни који нису били мобилисани јављали су се у команду као добровољци. Један део муслимана, који је био развлашћен после ослобођења 1912. године и који је био компромитован, а и под утицајем разорне аустроугарске пропаганде, желео је да Србија буде што пре поражена и да Аустроугарска окупира, по њиховом ослободи, некадашњи Новопазарски санџак. Ипак, је доста муслимана из сјеничког, као и ширег краја, било у српској војсци који су се храбро борили против аустроугарске војске, нарочито у одбрани Београда 1915. године. У тим борбама су се истакли каплар Шемсо Мидовић и наредник Шефкет Халиловић.

У Сјеничком крају, као и у неким суседним крајевима Старе Рашке, правих борбених дејстава није ни било осим око Бродарева, Пријепоља и Нове Вароши. Командант одбране Сјенице пуковник Зисић је 24. августа 1914. године са два батаљона (1400 војника) и једном батеријом топова организовао одбрану Сјенице.⁸ У овој борбеној формацији 1.000 војника су били добровољци из новопазарског и тутинског краја, а 400 војника су били сјенички добровољци. Према Сјеници из долине Лима и од Нове Вароши требала је да дејствује VIII аустроугарска брдска бригада. До директних борби за Сјеницу није дошло, јер се та брдска бригада морала брзо да повуче и поред успеха код Бродарева и Нове Вароши преко Дрине у Босну због пораза аустроугарске војске на Церу. Аустроугарска Врховна команда је била планирала да та бригада раздвоји српску и црногорску војску у овом делу земље. Претпостављало се да би због тог раздвајања Србија и Црна Гора морале да пристану на сепаратни мир.⁹ Успеху у бробама VIII

⁸ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (ВРС), књ. I*, Београд 1924, 284, 337.

⁹ М. Драги, *Покрети трупа и борбе у некадашњем Новопазарском санџаку 1914. и*

аустроугарске бригаде у долини Лима много су допринеле муслиманске комитске групе и паравојне патроле стављајући се у службу непријатељеве логистике.¹⁰ Те групе су дивљале по српским селима убијајући и пљачкајући верујући да је дошло неко „њихово време“. Посебно велике услуге муслиманске комите су пружиле аустроугарској војсци приликом борби за Бродарево 21. августа и 24. августа 1914. године када су аустријанци пребацивали своје трупе из Пријепоља према Сјеници.¹¹ Тада су бројне муслиманске комите и паравојне групе чак нападале српску војску код Црног Врха и Буковог Гроба.¹²

После повлачења јединица VIII аустроугарске брдске бригаде из Нове Вароши наоружане муслиманске формације су поселе положаје око града. Због тога је пуковник Зисић из Сјенице послао српске регуларне трупе да деблокирају град и успоставе све прекинуте везе са Сјеницом.¹³ Одред црногорске војске бригадира Гојнића је на Пештери имао борбени сукоб са великом групом наоружаних муслимана. Црногорци су разбили ту муслиманску формацију и одмах се вратили у долину Лима не нападајући већ само пратећи повлачење аустроугарске војске према Дрини. Знатан број наших муслимана који су учествовали у подршци аустроугарској војсци морали су се заједно са њом повлачити у Босну. Према наводима Богумила Храбака са VIII

1915.године, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића бр.XVII, Установа за културу и образовање и Дом револуције, Пријепоље 1997, 172.

¹⁰ Б. Храбак, *Качаци у бившем Новопазарском санџаку (Старој Раишкој) 1918-1928.године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића бр.XVII, Установа за културу и образовање и Дом револуције, Пријепоље 1997, 225.

¹¹ ВРС, *Ратовање црногорске војске (РЦВ)*, лист 48.

¹² ВРС, РЦВ, *Извештај бр.13 црногорског бригадира Гојнића из Бијелог Поља од 27.VIII 1914*, лист 58, Београд.

¹³ ВРС, *књ.1*, 330.

брдском аустроугарском бригадом почевши од Нове Вароши па до у Босну повукло се 3.000 компромитованих муслимана.¹⁴ Они који су остали у највећем броју су ликвидирани. Они који су успели да се прикрију и избегну казне поново су се активирали по аустроугарској окупацији овог дела наше земље крајем 1915. године. Неки су дочекали и ослобођење 1918. године, али се нису смели да предају новим властима па су за њима расписиване потернице и уцене.¹⁵ Таквих је било осам из сјеничког среза.¹⁶

Од краја августа 1914. па све до новембра 1915. године неће бити никаквих војних борбених дејстава, али ће се српске комите у контра - акцији обрачунавати са муслиманским комитама и зликовцима и светити за разбојништва и непријатељско деловање на страни агресора. Тако је настао период тешких искушења. Ситуација нећи бити ништа боља и за време аустроугарске окупације од краја 1915. па до октобра 1918. године. Међу српским комитама посебно се истицао Стеван Коматина. Српске комитске групе ипак су се много више бавиле отимањем и пљачкама него разбојништвима.

На Сјеничко-пештерској висоравни су се права ратна дејства доживела тек почетком новембра 1915. године. Српска и црногорска војска су водиле жестоке борбе са аустроугарском војском на стратешки веома важном јаворском сектору, тј. између Ивањице и Сјенице, покушавајући да што дуже задрже напредовање аустроугара

¹⁴ Храбак, исто.

¹⁵ Најпознатији муслимански комита, Јусуф Мехоњић, по неким одметник и борац за ослобођење муслимана, комитовао је све до 1926. године када је убијен у једном обрачуну са албанским жандармима код Тиране. По другој верзији убијен је у Скадру исте године од стране неког добро плаћеног муслимана.

¹⁶ Храбак, 226.

како би се омогућило што организованије и безбедније повлачење српске војске у долину Лима и даље према Албанији. Аустроугарски 19. корпус је са главнином својих снага (20 батаљона) упућен на стратешки правац Ивањица-Сјеница како би што пре била разбијена одбрана Јавора којег су држале трупе Санџачке војске (војска Црне Горе) уз коју су се бориле и неке јединице Ужичког одреда српске војске.¹⁷ Овај аустроугарски корпус је требао и да раздвоји српску и црногорску војску на овом као и ширем подручју.¹⁸ Постојали су и други правци продора аустроугарске војске као Пожега-Ивањица-Нови Пазар и Ужице-Нова Варош.¹⁹ И цео простор некадашњег Новопазарског санџака је био изузетно важан за повлачење српске војске. Српска Врховна команда је доставила захтев црногорској Врховној команди у којем се, између осталог, каже: „ Засада је за српску војску најопаснији правац кроз Санџак, који треба осигурати пошто - пото, иначе је све изгубљено“.²⁰ Међутим, колико је био важан јаворски сектор може се видети и из тога што је два пута на Јавор долазио командант црногорске санџачке војске сердар Јанко Вукотић како би својим присуством, знањем и способношћу помогао што ефикаснијем и што дужем задржавању напредовању аустроугарских трупа. Тада је формиран посебан Јаворски одред под командом Петра Мартиновића, начелника штаба Санџачке војске. Аустроугарска војска је запосела некадашње Карађорђеве шанчеве на Јавору и вршила сталне нападе на јединице Јаворског одреда. Аустроугарска команда је

¹⁷ М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод ЈНА, Београд 1954, 328.

¹⁸ В. Терзић и др., *Операције црногорске војске у првом светском рату*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1954, 320.

¹⁹ Терзић..., *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, 314.

²⁰ Исто, 317.

имала у плану да што пре изврши пробој превоја на Јавору и запоседање Сјеничко-пештерске висоравни у којој је живела већина муслиманског становништва за које се знало да ће их радо дочекати. Најжешће борбе су вођене на Јавору од 6. до 16. новембра 1915. године. Ипак су морали да одступају храбри браниоци Јаворског сектора пред бројно и технички далеко надмоћнијим аустроугарским трупама. Јаворски одред је одступао према Сјеници, а један његов батаљон се повлачио на Пештер и преко села Буђева упутио се за Суводол (Суви До), а одатле је продужио даље за Рожаје.²¹

За време повлачења српске и црногорске војске са Јавора преко кладничког села Понорца у засеоку Гаљићи у току ноћи је умрла цела једна група српских војника. Преплашени муслимани Зорнићи (Гаљићи) тела умрлих затрпају у мочила. Када се рат завршио власти Краљевине СХС поведу истрагу, јер се знало да су у повлачењу дошли до тог села и да им се даље губио сваки траг. На крају се открије да су покопани неки лешеве у Гаљића мочилима. Лешеве се пронађу, али судски лекар утврди да војници нису били побијени већ да су се били прејели и да су од тога помрли. Тако су се Гаљићи спасили одговорности за смрт тих прегладнелих, преједених и јадних војника.²²

Аустроугарска команда је на правцу Ивањица-Јавор-Кладница-Сјеница морала да ангажује 21.000 војника, осам батерија и ескадрон коњице док су српске снаге браниле превој на Јавору са 3.500 војника, 7 топова и четири митраљеза.²³ У одбрани јаворских положаја храбро

²¹ Исто, 331.

²² Према казивању Касима Ибровића (1905) из Понорца за време ауторових теренских истраживања 1986. и 1988.године.

²³ Терзић..., *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, 328, 329; М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод, Београд 1954, 328, 362.

су се борили и Црногорци и Ужичани (Ужичка војска). Српска војска је после петнаестак дана храбре одбране морала да напусти Јавор. Тада је и Ужички одред српске војске био присиљен да одступи ка Сјеници и даље у долину Лима. Тако су Аустријанци 19. новембра 1915. године окупирали Сјеницу и цео овај део Старе Србије где ће се задржати до половине октобра 1918. године. Један број српских војника је успео да се домогне својих кућа и тако избегне заробљавање. Велики број најугледнијих Срба је био интерниран у логоре (Нежидер, Ашах, Арад, Добој) док је један број мобилисаних одступао са осталом српском војском (у народу су касније били познати као Солунци). Само са подручја општине Дуга Пољана код Сјенице била су интернирано 52 лица међу којима и 9 муслимана.²⁴

У редовима српске војске борили су се и муслимани који су били мобилисани са територије бившег Новопазарског санцака, касније Пљеваљског и Сјеничког санцака. Многи од њих су се истакли у одбрани Београда, а велики број их је изгинуо на Ади Циганлији, по другим деловима града и на одбрамбеним линијама низ Дунав до Смедерева. Само из општине Кладница код Сјенице у одбрани Београда погинуло је десетак муслимана. Регент Александар Карађорђевић је одао писмено признање борцима муслиманима који су се храбро борили у одбрани Београда 1915. године.²⁵ У свим срезовима и општинама је прочитана наредба команданта одбране Београда бр. 110 којом се похваљују муслимани као борци.²⁶ У пуку

²⁴ F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, Novi Pazar 1993, 67, 68.

²⁵ Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka (tekst Murada A. Šećeragića)*, Podgorica 1992, 134.

²⁶ S. Bandžović, *Sjенички крај крајем XIX i почетком XX stoljeća u svijetlu opštih zbivanja u Sandžaku*, Zbornik Sjenice br.11, KPZ, Sjenica 2000, 50.

којим је командовао пуковник Драгутин Димитријевић Апис било је муслимана скоро цео један батаљон међу којима их је било и из сјеничког краја.²⁷

Ипак је већина муслиманског становништва подлегло окупаторској пропаганди и деловању фанатизоване и полуписмене улеме и давно преживелог феудалног слоја ага и бегова. Они су имали велики политички утицај на муслиманске масе па је код муслимана преовладало убеђење да је Србија 1912. године окупирала Новопазарски санџак и да је сада Аустро-Угарска дошла као ослободилац. Тако је аустроугарска војска дочекана са овацијама, како у Сјеници, тако у Кладници, Дугој Пољани и на Пештерској висоравни, као и у Новом Пазару и Новој Вароши.²⁸ Да би што више и чвршће тај слој муслимана (бегови, аге, трговци, улема), везала за себе окупаторска власт је вратила на снагу чипчијске односе.²⁹ Обавезала је све некадашње кметове да бившим агама морају давати четвртину коју су уговорима били обавезни давати пред крај турске владавине.³⁰ То ће код српске православне популације изазвати велико огорчење што ће делимично утицати и на каснију комитску активност. Разорна политика

²⁷ М. Живановић, *Pukovnik Apis*, Савремена администрација, Београд 1955, 272.

²⁸ Представници новопостављене власти у Новом Пазару у којој су били само муслимани упутили су аустријском цару Фрањи Јосифу телеграм у којем изражавају задовољство што је његова војска дошла у Нови Пазар. Већ 1. децембра 1915. године дошао је од цара одговор у којем се, између осталог каже: „Да се саопшти његова превишња хвала и поздрав тешко крушеном храбром муслиманском становништву које под заштитом савезничке војске стоји“ (Ејуп Мушовић, *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд 1969, 281).

²⁹ С. Селимовић, *Кладница*, Музеј „Рас“, Нови Пазар 2012, 115.

³⁰ После ослобођења 1912. године Србија је укинула четвртину, али због избијања Првог светског рата није стигла да заврши аграрно питање, тј. да изврши аграрну реформу и реши питање власништва над земљом.

новог окупатора успевала је, нажалост, да још више продуби и прошири неповерење и мржњу „код браће и по крви и по језику.³¹ То привилеговање најбогатијег дела муслимана и уleme деловало је и на оне сиромашније па у целини гледано аустроугарска окупација је и била прихваћена као ослобођење од српске власти. То су они најекстремнији искористили за терорисање па и убијање угледних и најчешће невиних људи сматрајући да је опет дошло њихово време, („пусто турско“, „старо турско“) у којем ће они да шире безаконје и сваковрсну несигурност какву су спроводили последњих деценија турско-османске владавине. Без обзира на строге аустроугарске окупационе власти и њихове законе у овом крају је деловало много одметника. Неки ранији одметници од турске власти су наставили своју активност и за време окупације. Комита и хајдука је било и међу православним и међу муслиманима. И једни и други су делили неку своју правду, а било је и личних освета које су се вукле још из времена турске владавине. Код српског народа су још увек биле свеже успомене на зулуме и терор појединих ага и бегова и неких локалних функционера пре ослобођења 1912. године, као и бројних убистава од стране турских одметника у последњим деценијама турско-османлијске владавине у овом крају. Само на подручју Кладнице деловала су три одметника: Ахмет Папић, Мухарем Вишњић и Заим Зорнић. Око српских села су комитовали Велизар Радевић, Јевто Васојевић, Јосиф Аничих, Лазар Недовић, Илија Стијовић и многи други који су најчешће штитили угрожени народ и вршили освете за многа ранија недела и злочине појединих муслиманских одметника и

³¹ С. Селимовић, *Сјеница- Настанак и развој до ослобођења 1912. и Нова демографска кретања (друго допуњено издање)*, АРИОМ, Београд 2013, 73.

зливоваца. Муслимански одметници су по селима сјеничког, ивањичког и нововарошког краја пљачкали и терорисали српско становништво, а чинили су и убиства виђенијих људи. Било је и ретких муслиманских одметника који су штитили незаштићене муслимане од српских комита и вршили освете. Нажалост, најчешће су страдавали недужни и са једне и са друге стране.

Око некадашње јаворске границе најчешће су се вршиле крађе и прекрађе стоке. Та стока се пребацивала преко бивше српско-турске границе на Јавору. То је било најједноставније и најуносније, а било је и у традицији на овом подручју. У то време су се посебно по томе истицали браћа Шабовићи и Симеун Гагрица.³² Такође се и шверцовало свим и свачим што је такође било традиционално занимање великог броја људи на подручју Сјеничко-пештерске висоравни, а посебно оних уз јаворску границу, као уз црногорску границу на Моравцу и Жилиндару.

И данас се препричава случај сукоба и погибије муслимана Кладничана у селу Трудову у борби са чувеним комитом у овом крају Симеуном Гагрицом. Браћа Мурат и Алија Шабовић су са некадашњим турским жандармеријским чаушом Хасаном Тарићем кренули на сам Божић 1916. године да ликвидирају Симеуна Гагрицу у Трудову. Наводно Гагрица им је био дужан неку стоку. Кладничани се понапију у Божетићима (Боровита Главица) и тако пијани упуте се у Трудово. Када су били пред кућом Гагрице пред њих је са малим дететом истрчала његова снаха и молила их да дете окуме и да се тако избегне крвопролиће, поготово на сам Божић. Алија је био склон томе, али Мурат је то одбио ранивши Симеуновог брата. Симеун се у међувремену успео спустити кроз трап и домоћи стога сена у

³² Селимовић, *Кладница*, 116.

оближњем котару у коме је имао пушку и успије да убије сву тројицу пијаних насилника. Због тог случаја Гагрица се морао поново да одметне у комите. Гагрица је после тога окупио повећу групу комита у којој су, између осталих, били: Влајко Ћурка, Божо Поповић, Мирко Аничих, Радиша Ловић, Миле и Влајо Новковић, Проко Радишић, Новица Нешовића и др. Поводом овог случаја аустроугарске власти нису скоро ништа предузеле. И данас код најстаријих и Срба и Муслимана влада уверење да је то одговарало окупаторској власти рачунајући да ће се тако решити и једних и других одметника и плљачкаша и заоштрити односи међу вековним комшијама.³³

Комите из суседног Златарског среза су 1917. године побиле групу муслимана у селу Лопижама (засеок Шиповик) која је из Нове Броши на коњима преносила живежне намирнице. Тела убијених су побацана у један бездан, а намирнице и коњи опљачкани. Аустроугарска жандармерија је похапсила велики број угледних домаћина из Лопижа. Тај злочин су починиле Гагрицине комите средином 1917. године. Тада су опљачкани и побијени Џемаил Ћатовић, Осман Крбузлија и Јусо Аговић. Ти људи су на својим коњима из Нове Вароши преносили храну за своје породице. Ухапшени су у Сјеници малтретирани и мучени. Засеок Шиповик, у којем се догодио тај злочин, је био спаљен. Међутим на суђењу у Новом Пазару сви похапшени су били ослобођени, јер ти људи и нису били никакви кривци већ мирни грађани и добри домаћини.³⁴

Познат је и случај када је иста комитска група под вођством

³³ Према казивању, Гаврила Пауновића (1900) из Урсула, Емра Тарића (1909) из Кладнице, Тома Корићанца (1925) из Љепојевића, Ејупа Зорнића (1921) из Кладнице за време ауторових теренских истраживања.

³⁴ Чукановић, 91.

Симеуна Гагрице извршила напад на куће богатих трговаца и велепоседника Звиздића у селу Увцу (Пашино брдо) код Сјенице, такође 1917. године. Тада су погинули неки Звиздићи и однета велика количина злата. Овај напад на Звиздиће преживели су Хасан и Осман. Ни око овог злочина окупаторска аустроугарска власт није ништа предузела иако се у народу знало ко су починиоци.

Симеун Гагрица је комитовао са својом дружином на тремеђи сјеничког, моравичког и златарског среза до октобра 1917. године када је био убијен на одморишту у једној вртачи у селу Љепојевићима заједно са Тонком Стојић из Дебеле под још потпуно неразјашњеним околностима.³⁵ У народу постоји прича да су га убили неки његови саборци који су били подмићени великим златом од стране родбине убијених Кладничана.³⁶ Постоји могућност да је у његову ликвидацију била умешана окупаторска власт, јер је неколико дана пре тога Симеун Гагрица ликвидирао једног Србина Вранића у Чедову код Сјенице за којег се веровало да је био аустроугарски шпијун. Међутим, има и казивања у којима се говори да су Симеуна Гагрицу ликвидирали из освете Пурићи преко добро плаћених неких Гагрициних другова из његове комитске групе.

У току 1916. и у 1917. години из новопазарског и сјеничког краја је покушљен велики број добровољаца муслимана од 18 до 50 година у турску и аустроугарску војску. Само из кладничке општине у те добровољце, тзв. ђурумлије, ђулијане отишло је око 160

³⁵ Војислав Суботић пише у „Нововарошки крај кроз историју (од неолита до 1941)“, Нова Варош

1991, 223, да су Симеун Гагрица и Тонка Стојић убијени по налогу окупатора.

³⁶ Опширније о овом случају видети: Бошко Копуновић, „Ко је био Симеун Гагрица“, Савиндан бр. 15, Пријепоље 2005.

најспособнијих младића.³⁷ Називани су и зоромвољцима приликом купљења 1917. године. Према казивањима најстаријих људи који су то и запамтили, из тадашњег Сјеничког среза отишло је око 650 ђурумлија.³⁸ По завршетку рата тек сваки десети се вратио кући.³⁹ Знатан број оних ђурумлија који су преживели рат је остао да стално живи у Турској.

Из суседних Дежевског (новопазарског) и Штавичког (тутински) среза покушљено је близу 2.000 добровољаца које је народ 1917. године прозвао „зоромвољцима“, јер су те године најчешће били, уствари, мобилисани, па чак и присилно.⁴⁰

Аустроугарска окупаторска власт и њени домаћи помагачи су користили верски фанатизам код муслимана купећи их са паролама „за сапас дина и имана“ , „за спас ислама“ и „ко је Турчин нека се јави у добровољце“. Турски султан је, као халифа, тј. верски поглавар сунитских муслимана, којима припадају и југословенски муслимани, био прогласио и цихад (свети рат).⁴¹ Велики број тих ђурумлија или „зоромвољаца“ је одведен на источни фронт у Галицију и на друга ратишта где је највећи део погинуо. Један број и тих новопазарских преживелих ђурумлија и каснијих „зоромвољаца“ је по завршетку Првог светског рата остао да трајно живи у Турској као што је био

³⁷ Казивање Рахман-чауша Тарића (1888) из Кладнице који је био ђурумлија и подофицир у турској војсци, а аутору пренео његов син Нурчо (1925) такође из Кладнице за време ауторових теренских истраживања.

³⁸ Према казивању Рахмана Тарића (1888) из Кладнице, чауша у турској војсци, Гаврила Пауновића (1900) из Урсула, Ибрахима Макића (1901) из Баћице на Пештери за време ауторових теренских истраживања 1974. и 1986. године.

³⁹ Е. Мушовић, *Нови Пазар и околна (1912-1941)*, Књижевне новине, Београд 1969, 282, 283; Селимовић, 115, 116.

⁴⁰ Мушовић, 283.

⁴¹ Селимовић, *Сјеница*, 73.

случај и са сјеничким „зоромвољцима“.

Нови окупатор је формирао Војногенерални гувернеман за Србију (ВГГ), а на највећем делу некадашњег подручја Новопазарског санџака, који је припадао Србији, два округа и крајскоманде у Новом Пазару и у Пријепољу. Сјенички срез је ушао у састав округа Нови Пазар. У Сјеници је успостављена Бесиркскокомандатуре (среска војна команда). Задржана је постојећа административно-територијална организација сјеничког среза, каква је била успостављена после ослобођења 1912. године. Сјенички срез је чинило 11 сеоских и једна градска општина. Те општине су прозване опћинским поглаварствима. Смењена су сва стара руководства и постављена нова за која је окупатор веровао да ће га подржавати и спроводити његове законе и одлуке. Срби су уклоњени из органа власти и где год је то било могуће замењени са муслиманима или доведеним људима из Аустро-Угарске који су знали хрватски језик. Чак су у школама постављали за учитеље своје подофицире који су говорили хрватски, а за управитеље школа официре. У недостатку и таквих војних учитеља у сеоске школе, где су живели само Срби православци, за учитеље су постављане и хоџе. За хоџе су организовани течајеви на којима су морали да науче латиницу. Уџбеници су добављани из Босне и Херцеговине и Хрватске. Укинута је ћирилица и уведена латиница у администрацију и школе. Уводене су биле неке нове речи уместо оних које су одувек коришћене, као: за мајку матера, за пол спол, за општину опћина, за сахрану покоп, за поворку на сахрани спровод, за извод из матичне књиге рођених исказ или матични лист и др.⁴²

Окупатор је бескрупулозном пропагандом настојао да што више раздвоји и завади муслимане са православним Србима. Била су бројна

⁴² АС, ВГГ, Одељење VIII, бр.268, 1916, Београд.

хашења, малтретирања па и убијања најугледнијих људи. Муслимани су били у свему привилеговани. Враћени су већ одавно анахрони феудални односи. Бивше чипчије су сада поново морали да агама дају некадашња давања, тј. четвртину, као што је већ речено. Уведена је потпуна евиденција грађана и ограничено њихово кретање. Под контролу окупационих власти стављене су све пољопривредне површине (оранице, баште, ливаде, пашњаци, воћњаци, шуме), затим је пописан сав пољопривредни инвентар, а посебно су контролисани стока и све залихе хране. Уведени су нарезни стоке месечно, а вуне годишње. Вршидбе жита и шишање оваца су вршене само под контролом окупаторских чиновника. О снабдевању становништва оним производима које није могло само да произведе власти су се мало бринуле. Највећи проблем је био недостатак соли и петролеја за осветљење. За непоштовање ових горе поменутих наредби изрицане су казне од 2.000 круна или 6 месеци затвора.⁴³ Из кућа је купљено бакарно посуђе и предмети од месинга (бронза), а са џамија и цркава скидани оловни и бакарни кровови, као и црквена звона. Тада су скинули оловни кров са главне џамије (Султан Валиде џамија) у Сјеници.⁴⁴ Да би се због тога умирили незадовољни муслимани ширена је и пропаганда да ако победе Турска и Аустроугарска да ће бивши Новопазарски санџак бити узет од Србије и Црне Горе и бити припојен Босни и Херцеговини, тј. Аустроугарској.⁴⁵ Такође је обећано да ће њихова власт после победе направити још бољи кров на тој џамији.⁴⁶

⁴³ В. Суботић, *Нововарошки крај кроз историју*, Нова Варош 1991, 216.

⁴⁴ Један број муслимана у граду је негодовао због таквог поступка окупационе власти па су добили објашњење да је и у њиховом интересу да победе Турска и Аустроугарска, јер ће се од тог олова направити доста муниције за њихову војску.

⁴⁵ Према казивању Асима Врцића (1928) из Сјенице.

⁴⁶ Исто.

Према окупаторовој пропаганди све те горе поменуте мере су биле важне за опстанак муслимана у некадашњем Новопазарском сандаку или садашњој Рашкој области. Очигледно је наметнут типичан и бездушан ратни и економски терор.⁴⁷

Реквизиције су, као што се види, биле немилосрдне. Примера ради наводимо да су окупаторске власти у 1917. и до повлачења половином октобра 1918. године из овог краја само од Лутвије Никшића из Понорца реквирирали 86 грла говеда, а од Амира Зорнића Лемића 44 грла.⁴⁸ Посебно су окупационе власти биле сурове према српском правослвном становништву приликом спровођења реквизиција.

Зиме 1916. и 1917. године су биле тако мразовите и снеговите (висина снежног покривача се кретала од 1 до 2 метра, а наноси су били високи 5-6 метара) да су људи до штала и котарева морали да прокопавају праве тунела, а дрвеће је пуцало од мрза.⁴⁹ Гладни вукови су чак се спуштали до градских кућа у Сјеници.⁵⁰ До воде се често долазило разбијањем леда секирама и ћускијама. Нестајало је хране и за људе и за стоку.⁵¹ Једно време највише је народ кувао коприве и друго зеље са мало кукурузног, овсеног или јечменог брашна. Стока је јела и сламу скинуту са колиба и кровова кућа. Прича се и то да су се птице у лету смрзавале и падале.⁵²

У сјеничком крају је наступило тешко стање, јер је велики број најспособнијих мушкараца из српске популације повукао се са српском

⁴⁷ АС, ВГГ, књ. V, Ф.72, од. XX, Београд.

⁴⁸ Селимовић, *Кладница*, 118.

⁴⁹ Казивање Емра Тарића (1909) из Кладнице за време ауторових теренских истраживања.

⁵⁰ Казивање Ахмета Хоџића (1924) из Сјенице.

⁵¹ Књижевник Мурат Балтић је у свом роману *Fetva* (Нови Пазар 1994, 158-161) детаљно је описао Једну такву зиму у Сјеници.

⁵² Казивање Ибрахима Макића (1903) из Баћице (Пештер).

војском, а део најугледнијих људи је интерниран па није имао ко да обрађује земљу и набавља на страни потребне намирнице. Месецима су се јеле коприве и друго зеље.⁵³ Исто стање је било и код најсиромашнијег слоја муслимана, али су муслимани имали ту повољност што је њихово кретање било слободније и што је мали број био интерниран.⁵⁴ Ипак је и код муслимана недостајало радне снаге јер је и њихов најспособнији део мушке популације отишао у турску и аустроугарску војску као наводни добровољци. Наступиле су неродне и гладне године, затим су харале разне заразне болести као што су тифус, шпанска грозница (шпањолка), дизентерија, сифилис.⁵⁵ Тако су тешке зиме, глад и болести десетковале и онако већ проређено и православно и муслиманско становништво.⁵⁶

У августу 1917. године окупатор је у Сјеници организовао састанак градоначелника и најугледнијих људи са простора некадашњег Новопазарског санцака.⁵⁷ Састанку је било присутно 25 локалних представника и два официра аустроугарске војске који су представљали окружну и среску команду. Састанком је председавао Мехмед Изет-паша Бајровић, тадашњи градоначелник Пљеваља и некадашњи главни лиферант аустроугарским војним гарнизонима у

⁵³ С. Чукановић, Хроника Сјенице (необјављено), 90.

⁵⁴ Наводимо примера ради да је из дугопољске општине било интернирано 9, а из кладничке 3 муслимана.

⁵⁵ Селимовић, исто.

⁵⁶ Према казивању Смаја Чоловића (1912) из Сјенице за време ауторових теренских истраживања 1996.године тифус у сјенички крај су донели аустроугарски војници.

⁵⁷ Присуствовали су и потписали резолуцију градоначелници Сјенице, Новог Пазара, Пљеваља, Пријепоља, Бијелог Поља, Прибоја, Нове Вароши, Берана, Рожаја, Колашина и Тутина. Опширније видети: Салих Селимовић, *Политика Аустро-Угарске према Раишкој области после Берлинског конгреса 1878, (Сјеничка резолуција)*, Гласник бр. 4, Завичајни музеј, Пљевља 2005.

западном делу Рашке области (Пљевља, Прибој и Пријеполје) до анексије Босне и Херцеговине 1908. године. На састанку је донешена позната Сјеничка резолуција у којој се, између осталог, тражило од Аустро-Угарске преко Генералних гувернемана у Београду и на Цетињу и Земаљске владе у Сарајеву, да се бивши Новопазарски санџак одузме Србији и Црној Гори и припоји Босни и Херцеговини.⁵⁸ За њега се предвиђала извесна аутономија у оквиру Босне и Херцеговине. Уствари он би на тај начин цео ушао у састав Аустро-Угарске монархије.⁵⁹ Резолуцију је потписало 12 градоначелника срезова који су некада били у саставу Новопазарског санџака. Испред Сјеничког среза резолуцију је потписао градоначелник Рушид Спаховић.⁶⁰ Историчар Ејуп Мушовић је о томе рекао: „ Било је то поновно оживљавање идеје Хабзбурга из друге половине 19. века о Санџаку како би га се домогли да би преко њега могли да продиру према истоку, и онемогућили уједињење Србије и Црне Горе“.⁶¹

Тада Аустро-Угарска није могла удовољити том захтеву, јер је имала других важнијих питања за решавање у вези са насталом ратном ситуацијом. После завршетка Првог светског рата учесницима у доношењу и потписницима те резолуције суђено је у Новом Пазару

⁵⁸ АС, ВГГ, одељење XVIII, свеска V, бр.738, Београд 1917.

⁵⁹ После рата 1919. године суђено је у Новом Пазару потписницима те резолуције. Сви су осуђени на одређене временске казне. Међутим, краљ Александар Карађорђевић је 1921. године помиловао те осуђене потписнике резолуције после усвајања Видовданског устава и свог ступања на југословенски престо.

⁶⁰ Други потписници су били: за Нови Пазар Ризабег Муратбеговић, Пљевља Мехмед-паша Бајровић, Нову Варош Сулејман Шећерагић, Пријеполје Муратбег Хашимбеговић, Бијело Поље Хилмибег Кајабеговић, Беране Дуљко-ага Рамусовић, Рожаје Илијаз Ђатовић, Тутин Јусуфбег Ханизовић, Прибој Хусејин Хасанбеговић, Шаховиће Османага Диздаревић и за Беране-Будимља Хусејин Шахман.

⁶¹ Е. Мушовић, *Нови Пазар и околна (1912-1941)*, Књижевне новине, Београд 1969, 284.

1919. године. Многи су осуђени на одређене временске казне, али је Александар Карађорђевић после крунисања за краља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца помиловао осуђене 1921. године. Међутим, та Резолуција је сигурно била један од основа за формирање тзв. партизанске аутономије Санцака 20. новембра 1943. године на оснивачкој скупштини у Пљевљима. Као што се види, у току Првог светског рата окупатор је вешто манипулисао са муслиманима у некадашњем Новопазарском санцаку. Таква слична политика новог окупатора се наставила и у току Другог светског рата. Рецидиви те политике постоје и данас.

Окупатор је сјенички крај напустио половином октобра 1918. године. Тешке последице тог рата су се виделе на сваком кораку. Окупатор је све што је могао искористио за ратне потребе од ратних реквизиција до чисте пљачке, али и сурових убистава и интернација недужног становништва. Проређено, осиромашено и напаћено становништво се окренуло мирнодопском животу у новој и заједничкој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

У сјеничком селу Крстац на једном благом узвишењу званом Црквине подигнут је један једини споменик свим палим ратницима на подручју Сјеничког среза у ослободилачким ратовима 1912 – 1918. године. Споменик има изглед степенастог обелиска чији је горњи део најужи и при врху благо заобљен. Ту су уклесани хришћански и муслимански симболи, тј. крст и полумесец са звездом. Ти знакови представљају војнике православне и исламске вероисповести који су се заједно борили за ослобођење и уједињење југословенских народа. На споменику постоји посвета која гласи: „Палим ратницима у борби за ослобођење 1912-1918. год. Захвални грађани општ.(ине) Вапске. 12. јула 1939. год.“ Споменик је подигнут на иницијативу тадашњег

председника општине Вапа Радоја Петровића.⁶² Споменик нико не одржава и око њега је нестало некадашње лепо урађене дрвене ограде. Прилаз споменику је тежак и већ зараста у жбуње.

Резиме

На Сјеничко-пештерској висоравни нису вођене скоро никакве борбе до почетка новембра 1915. године нити је било неких посебних догађања осим што је велики број најспособнијег мушког становништва био мобилисан у српску војску. Стање је било тешко због злочиначког, разбојничког и пљачкашког деловања муслиманских комита који су се ставили на страну Аустро-Угарске. Преко Ивањице, Јавора и Сјенице аустругарска војска је требала да пресече одступницу српској војсци на правцу њеног повлачења долином Лима према Албанији.

Због тога су малобројне српске и црногорске трупе упорно и храбро браниле Јавор, а Аустријанци са далеко надмоћнијим снагама настојали да га заузму. Половином новембра 1915. године су то и успели па је цео крај до 19. новембра био окупиран.

Окупатор је завео своју власт постављајући нова руководства, завео терор, интернирао велики број најугледнијих људи, укинуо ћирилицу, а увео латиницу у администрацију и школе, завео бездушне реквизиције, пунио затворе и логоре окомивши се на угледнији део српске популације, посебно на интелигенцију и оне имућније.

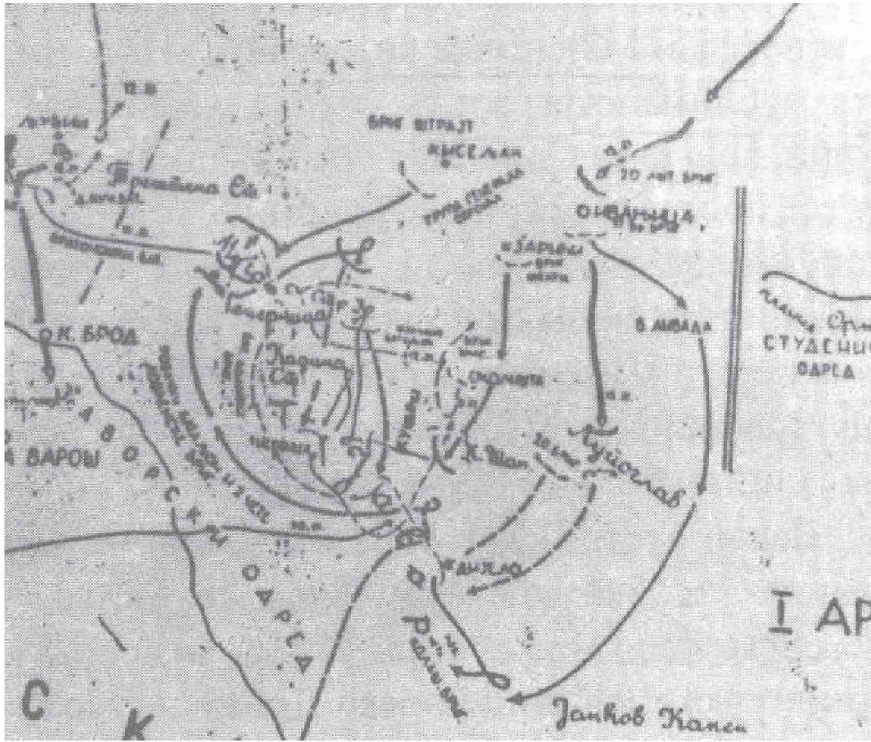
Нова власт се посебно бавила распиривањем верских супротности и потпиривањем ранијих размирица и сукоба. То ће

⁶² Казивања публициста Јевта Вучковића (1932) из Сјенице и Милуна Павловића (1948) из Београда.

омогућити појаву муслиманских одметника који ће чинити недела према Србима. Враћени су анахрони феудални односи настојећи да и на тај начин што више веже за себе аге и бегове. То ће великим делом допринети поновној појави комита и хајдучије и код Срба православаца.

Знатан број муслимана се борио у српској војсци, али много више на страни Аустроугарске и Турске као добровољци тзв. ђурумлије, али и као мобилисани војници у народу названи „зоромвољци“. Није имао ко да обрађује земљу па су настале гладне године. Зиме су биле веома оштре и снеговите. Харале су разне заразне болести као што су тифус, шпанска грозница, дизентерија. Крај првог светског рата је дочекан са десеткованим, неким деловима Сјеничко-пештерске висоравни и са још проређенијим становништвом.

Прилози:

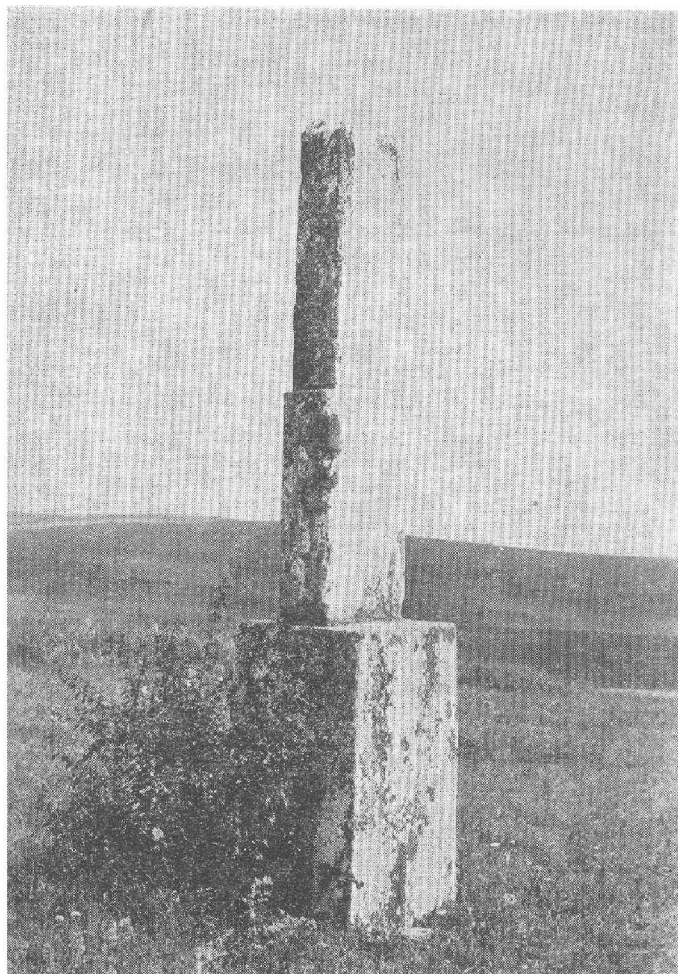
Борбена дејства српске и аустроугарске војске на планини Јавору од 6. До 16. новембра 1915.

*Група ђурумлија из сјеничког краја са аустроугарским војницима
1916.*

Група аустроугарских официра у Дугој Пољани код Сјенице 1916.

Споменик палим ратницима у борбама за ослобођење 1912-1918.године у селу Крстац код Сјенице

Salih SELIMOVIC

CONFLICTS AND OTHER EVENTS ON THE SJENICA-PESTER
PLATEAU DURING THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY: Very few battles were fought on the Sjenica-Pester plateau before the beginning of November 1915, nothing extraordinary happened there except that a large number of the most able male population had been mobilised into the Serbian army. This situation was difficult because of the banditry, robbery and criminal activities carried out by the Muslim comitas (volunteer armed forces) who sided with the Austro-Hungarian Empire. Via the Ivanjica, Javor and Sjenica regions, the Austro-Hungarian army was to cut off the Serbian army's retreat through the Lim valley towards Albania.

The small number of Serbian and Montenegrin troops persistently and bravely defended Javor, while the Austrians, with far superior forces, tried to invade it. In the middle of November 1915 the Austrians succeeded in doing so and the whole region was occupied by November 19th.

The occupying forces installed their own government and appointed new leaders, ruled with terror, interned a large number of the most respected people, abolished the Cyrillic alphabet and introduced the Latin alphabet into the administration and schools, introduced heartless requisitions, filled prisons and prison camps by targeting the most respectable members of the Serbian population, especially the intelligentsia and the wealthy.

The new government was particularly concerned with inflaming religious differences and reigniting earlier disputes and conflicts. This led to the emergence of Muslim outlaws who committed crimes against the Serbs. The anachronistic feudal laws were restored, enabling them to take

as much as possible for themselves and the agas (Turkish military commanders) and baigs (Turkish provincial governors). A consequence of this was the reappearance of comitas (guerrilla forces) and outlaws among Orthodox Serbs.

A significant number of Muslims fought in the Serbian army, but many more fought on the side of the Austro-Hungarian Empire and Turkey as volunteers and many were also mobilised as regular soldiers. There was no one left to cultivate the land, so there were years of famine. The winters were harsh and snowy. Infectious diseases such as typhus, Spanish fever, and dysentery were rampant. The end of the First World War saw some parts of the Sjenica-Pester plateau ravaged and the population decimated.